

Hubert Wójcicki

Od Scheiblera do Inkubatora: Jak przestrzenie po przemyśle włókienniczym służą dziś w Łodzi przemysłom kreatywnym

Słowa kluczowe: Art_Inkubator, przemysł, przemysły kreatywne, Łódź, Księży Młyn

Wstęp

Unikatowym miastem na terenie Polski bez wątpienia jest Łódź, świadczy o tym historia tego ośrodka oraz ogromny zasób dziedzictwa poprzemysłowego występujący w jego przestrzeni. Jak piszą Nowakowska & Walczak (2017, s. 51) „Komponentem decydującym o wyjątkowości Łodzi są [...] przede wszystkim fabryki włókiennicze – prawdopodobnie najliczniej zachowane skupisko w Europie”. O wyjątkowości Łodzi świadczy również fakt uznania przemysłowego krajobrazu miasta za pomnik historii. Jak piszą Mysiała & Wiktorska (2020, s. 27) „Łódź – wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego” – pomnik historii Łodzi przyznany na początku lutego 2015 roku w ramach uznania dla XIX wiecznej metropolii, która skrywała swój unikalny potencjał przed wszystkimi, nawet przed własnymi mieszkańcami. Świadczy on o uznaniu unikalności kulturowej i architektonicznej

tego miasta, ale również jest dowodem na to, że wielokulturowy dorobek Łodzi jest bardzo istotny dla polskiego dziedzictwa”.

Zmiany ustrojowe po 1989 r. doprowadziły do upadku przemysłu włókienniczego. Olbrzymie kompleksy fabryk zostały wyłączone z użytku publicznego i stopniowo ulegały degradacji. Początkiem lat 2000 miasto Łódź oraz inwestorzy zewnętrzni w pofabrycznych murach zaczęli realizować różne inwestycje, których celem była adaptacja zdegradowanych budynków oraz nadanie im nowych funkcji; handlowych, kulturowych, mieszkalnych czy biurowych (Masiarek, 2020). Jednak jeden z projektów jest wyjątkowy, ponieważ pofabryczna przestrzeń znów służy przemysłowi, tylko że przemysłowi współczesnych czasów. Projekt, o którym mowa, to unikatowy Art_Inkubator. Celem pracy jest przedstawienie historii kompleksu oraz jego ponownego wykorzystania do stworzenia przestrzeni dla przemysłów kreatywnych.

Powstanie i upadek łódzkiego przemysłu

Łódź położona jest w centralnej części Polski. Miasto to jest siedzibą województwa łódzkiego. Łódź jest czwartym miastem w Polsce pod względem liczby ludności. Liczba mieszkańców Łodzi na 2022 r. wynosiła 658 444 osoby (BDL, 2023).

Historia Łodzi jest niepowtarzalna w skali całego kraju. Początki miasta sięgają XIV w. Pierwsze wzmianki o Łodzi pojawiły się w dokumencie sygnowanym przez księcia ziemi łęczyckiej i dobrzyńskiej z 1332 r. (Flatt, 1853). Wielki przełom dla Łodzi nastąpił w latach 20. XIX w. W owym czasie Łódź przekształciła się z rolniczej miejscowości w jeden z największych ośrodków przemysłowych na ziemiach polskich (Puś, 1987). Dynamiczna industrializacja miasta pozytywnie wpłynęła na zmiany w strukturze społecznej, gospodarczej i przestrzennej. Olbrzymi wpływ na rozwój miasta miały rzeki Jasień i Łódka oraz łatwy dostęp do pozyskiwania surowców budowlanych, głównie cegły i drewna. Ważnym elementem przyczyniającym się do intensyfikacji zmian zachodzących w Łodzi była lokalizacja miasta, która dawała wiele możliwości komunikacyjnych (Moreno-Kamińska, 2020).

Pierwszym łódzkim fabrykantem był Ludwik Geyer, który w 1837 r. otworzył Białą Fabrykę (aktualnie Centralne Muzeum Włókiennictwa). Fabryka Geyera stała się prekursorem do rozwoju przemysłu włókienniczego w Łodzi. Niespełna 20 lat później w Łodzi swoją działalność rozpoczął Karol Scheibler, a niedługo po nim Izrael Poznański wybudował swoje imperium tekstylne przy ulicy Ogrodowej. W połowie XIX w. symbolem miasta stały się ceglane kominy i potężne

kompleksy fabryk włókienniczych. Jak słusznie wskazują Nowakowska & Walczak (2017, s. 51), „komponentem decydującym o wyjątkowości Łodzi są przede wszystkim fabryki włókiennicze”. To dzięki nim Łódź stała się miastem rozpoznawalnym oraz jednym z największych europejskich centrów włókienniczych tamtych czasów (Krakowiak, 2015). W latach 70. XIX w. Łódź zamieszkiwało około 300 000 mieszkańców, a 20% powierzchni miasta zajmowały tereny przemysłowe. Okres ten był również jednym z najintensywniejszych czasów dla rozwoju łódzkiego przemysłu. Przed wybuchem I wojny światowej w Łodzi czynnych było 600 zakładów przemysłowych (Liszewski, 1999).

Czas I wojny światowej dla łódzkiego przemysłu był okrutny, wiele zakładów musiało wstrzymać lub całkowicie zawiesić swą działalność. Czasy dwudziestolecia międzywojennego również nie były najlepszym okresem dla łódzkiego przemysłu. W 1920 r. zamknięto rynek radziecki na produkty włókiennicze, co doprowadziło do kryzysu gospodarczego. Wiele łódzkich fabrykantów w tym czasie zmuszonych było do zaciągania kredytów oraz pożyczek w zagranicznych bankach, aby ratować swoje przedsiębiorstwa. Wraz z wybuchem II wojny światowej większość łódzkich zakładów przemysłowych zostało przejętych przez Niemców.

Warto zaznaczyć, że Łódź po II wojnie światowej należała do nielicznych miast Polski, które w prawie nienaruszonym stanie zachowało swoją strukturę zabudowy (Moreno-Kamińska, 2020). Mimo tego faktu miasto to straciło wtedy ok. 80% swych mieszkańców (Miśkowiec, 2016). Przez kolejne 40 lat łódzki przemysł wszedł w kolejną fazę rozwoju. (Gronczewska, 2015). Jednak w związku z transformacją ustrojową po 1989 r. łódzki przemysł włókienniczy zaczął „umierać”. Wiele osób, które latami pracowały w łódzkich fabrykach, z dnia na dzień zostały pozbawione pracy, a łódzkie fabryki zaczęły stawać się niszczącym ciężarem dla miasta (Krawczyk-Wasilewska, 2012). Dynamiczna deindustrializacja oraz depopulacja miasta sprawiły, że Łódź zaczęła borykać się z dużymi problemami społecznymi oraz ekonomicznymi (Cudny, 2012).

Po 1989 r. olbrzymie kompleksy zakładów przemysłowych traciły swą pierwotną funkcję i popadały w ruinę. Problematyczne budynki wraz z zamknięciem działalności produkcyjnej zaczęto burzyć, a samo miasto w świadomości mieszkańców postrzegane było jako zaniedbane, brudne i zdegradowane. Jednak warto zwrócić uwagę na fakt, iż „[...] w ciągu minionego ćwierćwiecza można było zaobserwować w Łodzi ewolucję stosunku do spuścizny poprzemysłowej. Od jej negacji po afirmację” (Nowakowska & Walczak, 2017, s. 51). Stare mury fabryk stopniowo stawały

się atutem oraz czynnikiem rozwojowym. Z początkiem lat 2000 zaczęto poszukiwać sposobów ponownego wykorzystania i przywrócenia niechcianego dziedzictwa przemysłowego do sfery publicznej (Moreno-Kamińska, 2020).

U Scheiblera

Księży Młyn to unikatowe świadectwo XIX-wiecznej Łodzi przemysłowej. Sama nazwa wywodzi się od dawnej osady młyńskiej. W tym miejscu swoje włókiennicze królestwo wybudował Karol Scheibler. Księży Młyn zlokalizowany jest w rejonie Starego Widzewa, a główny budynek dawnej przędzalni znajduje się przy ulicy Tymienieckiego 25. Aktualnie dawna fabryka Scheiblera stanowi jeden z najciekawszych i najcenniejszych zabytków światowej architektury przemysłowej (Dziedziuchowicz & Groeger, 2016).

Karol Scheibler pozostawił po sobie dziedzictwo, które najbardziej wyraziście i trwale wrosło się we współczesny krajobraz miasta (Kulesza, 2013). Pierwsze fabryki na Księżym Młynie powstały w 1854 r., zlokalizowane były przy obecnym dziś placu Zwycięstwa. W 1855 r. Scheibler postanowił rozbudować kompleks fabryczny. Powstała wtedy wozownia, budynki gospodarcze, niewielkie osiedle robotnicze oraz willa (aktualnie Muzeum Kinematografii). W latach 70. XIX w. Scheibler wykupił duże ilości ziemi i wznosił na niej największy w Łodzi zespół fabryczno-mieszkalno-rezydencjonalny.

W 1873 r. wybudowany został nowy oddział przedsiębiorstwa, który stał się główną siedzibą Scheiblera. W kolejnych latach na terenie imperium powstały szkoła przyfabryczna (1876), domy dla robotników (1873–1879), pałac (1877), sklep fabryczny (1882), remiza, stajnia, wozownia na wozy strażackie (1884), przędzalnia i tkalnie (1879), szpital fabryczny (1884) oraz budynki kulturalne takie jak biblioteka, teatr czy sala taneczna. Kompleks wyposażony również został w bocznice kolejową, co znacznie ułatwiło transport bawełny (Kulesza, 2013, Bonisławski et al., 2016). Można stwierdzić, że Scheibler stworzył na Księżym Młynie prawdziwe miasto w mieście, które stanowiło 1/7 obszaru XIX-wiecznej Łodzi.

Imperium Scheiblera z każdym kolejnym rokiem prężnie rozwijało się. Jednak wydarzenia związane z wybuchem I oraz II wojny światowej spowodowały, że produkcja w fabryce Scheiblera została całkowicie wstrzymana. Ponowne uruchomienie fabryki nastąpiło 22 stycznia 1945 r. W ciągu roku stopniowo odbudowywano przedwojenną potęgę Scheiblera pod nazwą ZPB im. Obrońców Pokoju „Uniontex”.

Fotografia 1. Księży Młyn

Źródło: praca własna (2022).

W początku lat 70. XX w. Uniontex zatrudniał około 12 000 osób, jednak problemy zaczęły się dekadę później. W latach 80. XX w. firma straciła mnóstwo pieniędzy, kupując nowe maszyny, natomiast zmiany ustrojowe w państwie po 1989 r. doprowadziły do upadku Uniontexu. W 2000 r. zakład zatrudniał około 1200 osób, w tym czasie został on zakupiony przez białostocką firmę FASTY. W marcu 2010 r. zostały wykupione ostatnie zapasy magazynowe, a w grudniu tego samego roku Uniontex przestał istnieć (Zysiak et al., 2020). Tuż przed

całkowitą likwidacją fabryki w 2006 r. rozpoczęły się prace rewitalizacyjne. Rewitalizacja tego kompleksu podniosła walory architektoniczne i zabytkowe obiektów przemysłowych oddając ich XIX-wieczny charakter.

Przestrzeń Księżego Młyna od tego czasu zmienia się, dawne fabryczne budynki ponownie tętnią życiem i zyskują nowe funkcje. Dawna remiza strażacka zachowała swój pierwotny wygląd oraz oryginalne drzwi. Jednak funkcja i przeznaczenie budynku uległy zmianie. Dziś w tej przestrzeni znajdują się biura. Jednak warto zaznaczyć, że przed budynkiem usytuowana została zabytkowa, żeliwna pompa parowa, która przypomina, jaką funkcję kiedyś posiadał ten obiekt. Dawna elektrownia również przeszła zmianę funkcji i stała się podstawą do realizacji Projektu Fuzja. Fuzja to dziś mikrodzielnica Łodzi składająca się z 20 budynków, w tym 14 adaptowanych obiektów przemysłowych. Na terenie Fuzji znajdują się przestrzenie mieszkalne, biurowe oraz usługowe (Wierucka & Wierzbicka, 2023). Centrum biurowe Textorial Park powstało natomiast w zabytkowych magazynach Scheiblera. Mówiąc o inwestycjach przeprowadzonych na terenie dawnej fabryki Scheiblera, należy również wspomnieć o słynnych loftach „U Scheiblera”, które są największą w Polsce adaptacją zespołu przemysłowego na cele mieszkaniowe (Dziedziuchowicz & Groeger, 2016). Na uwagę zasługują również famuły. Dawne osiedle domów robotniczych dzięki przeprowadzonym działaniom przez miasto Łódź z każdym rokiem pięknieje i nabiera nowego charakteru.

Można stwierdzić, że dzisiejszy Księży Młyn jest swego rodzaju magnesem przyciągającym nie tylko lokalnych mieszkańców, ale również turystów, artystów, przedsiębiorców czy inwestorów. Przestrzeń Księżego Młyna jest tworzona dla potrzeb różnych ludzi. Jednak jeden z projektów jest wyjątkowy, ponieważ jest miejscem dedykowanym przemysłom kreatywnym. To Art_Inkubator należący do Fabryki Sztuki.

Inkubator współczesnego przemysłu

Przemysły kreatywne wraz z przemysłem kulturowym oraz przemysłem cyfrowym stanowią istotne elementy tzw. gospodarki kreatywnej. Jak wskazują Firlej & Leś (2022, s. 39), w literaturze przedmiotu przemysły kreatywne rozumiane są jako przemysły, „które mają swoje źródło w indywidualnej kreatywności, umiejętnościach i talencie, posiadające potencjał do tworzenia bogactwa i kreacji pracy poprzez pokolenia i wykorzystanie własności intelektualnej”. Na mapie Łodzi miejscem koncentrującym przemysły kreatywne stał się Art_Inkubator.

Mówiąc o Art_Inkubatorze należy wspomnieć o Fabryce Sztuki, która została powołana w 2007 r. z inicjatywy Urzędu Miasta Łodzi, Stowarzyszenia Teatralnego Chorea oraz Fundacji Łódź Art Center. Działalność Fabryki Sztuki skupia się na szeroko rozumianej sztuce, edukacji kulturalnej czy artystycznej oraz organizacji wydarzeń kulturalnych. Jednak działalność tej instytucji jest znacznie szersza, ponieważ w dawnych budynkach magazynów bawełny zlokalizowanych przy ulicy Tymienieckiego 3 powstał Art_Inkubator.

Koncepcja inkubatora dla przemysłów kreatywnych zrodziła się w lutym 2008 r., jednak pierwsze prace budowlane podjęto w 2012 r. Ostatecznie pierwsi rezydenci zawitali do Art_Inkubatora w 2014 r. (Moreno-Kamińska 2020). Na istotne elementy w powstawaniu inkubatora dla przemysłów kreatywnych wskazują Nowakowska & Walczak (2017): „Starannej konserwacji towarzyszyło kreatywne podejście do projektowania nowych elementów, a program funkcjonalny zakładał przede wszystkim wsparcie ludzi kreatywnych i przedsiębiorczych, co sprawia, że w ramach jednego projektu udało się połączyć dwa aspekty dziedzictwa przemysłowego – materialny i niematerialny”.

Celem, jaki wyznaczył sobie Art_Inkubator, jest zapewnienie pomocy instytucjom i firmom zajmującym się działalnościami kreatywnymi. Pomoc zapewnia na starcie prowadzenia tej działalności oraz przez pierwsze lata funkcjonowania. Młode firmy z branży kreatywnej dzięki inkubatorowi mogą korzystać z przestrzeni, usług elektronicznych oraz z pomocy doradców i szkoleniowców (Art_Inkubator, b.d. a). Obecnie z przestrzeni, jaką zapewnia Art_Inkubator, korzysta 25 przedstawicieli branży kreatywnej. Łącznie z inkubatora dla przemysłów kreatywnych skorzystały dotąd 84 podmioty (Art_Inkubator, b.d. b). „Zachwyty” to pracownia kolażu prowadzona przez Dagmarę Appel. Od kwietnia 2021 r. jest ona rezydentką Art_Inkubatora. Artystka w swojej pracowni wykonuje unikatowe kolażowe obrazy (Zachwyty, b.d.). Pracownia projektowania grafiki „Na marginesie” prowadzona jest natomiast przez Weronikę Szychowską. Zajmuje się ona projektowaniem graficznych logo, ilustracji, okładek książek, identyfikatorów oraz innymi kreatywnymi działaniami z komunikacją wizualną marek (Na marginesie, 2023). Inną rezydentką godną uwagi jest Katarzyna Galicka-Szer, która stworzyła markę „Mioou” z myślą o kotach. Marka „Mioou” to niepowtarzalne, przyjazne dla kotów, domu i środowiska produkty, meble dla zwierząt (np. domki, tunele czy drapak dla kotów, Mioou, 2020). Łódź słynie z szeroko rozumianego filmu, dlatego nie dziwi, że również w Art_Inkubatoże swoje pracownie mają rezydenci zajmujący się filmem. „Animusz Studio” to studio animacji, które wykonuje krótkie

filmy techniką cyfrową, jak również tradycyjnymi metodami animacji (lalkową, wycinankową, plastelinową oraz mieszaną). Głównym celem studia jest przywrócenie szlachetnej techniki animacji poklatkowej (Animusz Studio, 2020).

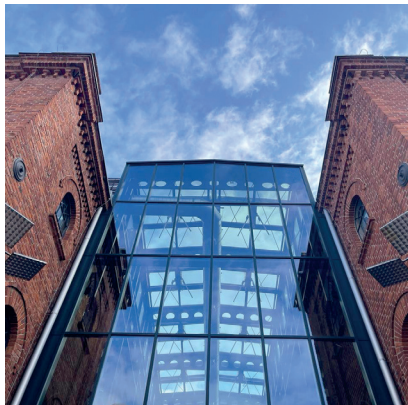
Infrastruktura Art_Inkubatora obejmuje 3 budynki dawnych magazynów oznaczonych obecnie literami A, B oraz C. Łączna powierzchnia inkubatora szacowana jest na około 7000 m². W budynku A zlokalizowane są pracownie o różnym profilu, sale konferencyjno-szkoleniowe, klubokawiarnia, pomieszczenia biurowe dla firm i pracowników, oraz siedziba Fabryki Sztuki. Nowym elementem kompozycji, który pojawił się w dawnych magazynach, jest przeszklony pasaż, który łączy ze sobą budynek B i C (fotografia 2). W tych dwóch budynkach znajdują się Muzeum MiejscaABC, sala widowiskowo-koncertowa, galeria artystyczna oraz sale przeznaczone na działalność artystyczną i ekspozycyjną (Moreno-Kamińska, 2020).

W trakcie realizacji projektu zadbano o to, aby elementy dziedzictwa przemysłowego nie zostały utracone. Charakterystycznym elementem dawnych magazynów są małe okna (fotografia 3), które zostały zachowane, podobnie jak oryginalne drzwi czy balustrady. Ścianom wszystkich 3 budynków przywrócono oryginalny wygląd. Elementem kompozycyjnym, który wyróżnia współczesny budynek A od pozostałych 2 budynków, są żelbetowe słupy, które również zostały zachowane (fotografia 4). Na uwagę również zasługują zachowane tory boczniczy kolejowej czy oryginalne żeliwne płyty, które stanowią chodnik (fotografia 5) (Moreno-Kamińska, 2020). Koszt całej inwestycji szacuje się na 32 000 000 złotych. Pierwsza połowa środków pochodziła z funduszy europejskich, natomiast druga z budżetu miasta Łodzi (Art_Inkubator, b.d. a).

Art_Inkubator to nie tylko miejsce dla firm z sektora kreatywnego, ale również przestrzeń otwarta dla turystów i mieszkańców. Art_Inkubator to unikatowe miejsce na mapie miasta, które łączy biznes ze sztuką. Przebywanie w tej przestrzeni pozwala na obcowanie z dziedzictwem przemysłowym Łodzi oraz daje możliwość poznania kultury współczesnej. Art_Inkubator to również przestrzeń dla społeczności, cykliczne organizowane są koncerty, wystawy, warsztaty czy festiwale, w których mieszkańcy i turyści mogą brać udział.

Podsumowując, działania, które podjęto, aby ponownie włączyć zdegradowane przestawienie do użytku publicznego, okazały się skuteczne. Art_Inkubator to szczególnie miejsce, w których swoje „cztery kąty” znalazły przemysły kreatywne. Można stwierdzić, że dawne budynki znów służą przemysłowi, ale jest to przemysł współczesnych czasów.

Fotografia 2. Szklany pasaż łączący budynek B i C

Źródło: praca własna (2023).

Fotografia 3. Okna dawnych magazynów

Źródło: praca własna (2023).

Fotografia 4. Element kompozycji budynku A – żelbetowe słupy

Źródło: praca własna (2023).

Fotografia 5. Zachowana boczna kolejowa oraz żeliwne płyty

Źródło: praca własna (2023).

Bibliografia

Animusz Studio. (2020). Animusz Studio. Studio. Dostęp dnia 2024.02.29 ze źródła: <http://www.animuszstudio.com/studio/>

Art_Inkubator. (b.d. a). Miejsce. Art_Inkubator w Fabryce Sztuki. Dostęp dnia 2023.10.18 ze źródła: <http://artinkubator.com/Main/Artykul/miejscartinkubator-w-fabryce-sztuki>

Art_Inkubator. (b.d. b). Rezydenci. Dostęp dnia 2023.12.01 ze źródła: <http://artinkubator.com/artin/rezydenci>

- Bank Danych Lokalnych. (2023). Ludność wg grup wieku i płci. Dostęp dnia 2023.10.17 ze źródła: <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>
- Bonisławski, R., Janik, M., Kusiński, J. & Walczak, B. (2016). Łódź. Księga fabryk. Łódź: Wydawnictwo Jacek Kusiński.
- Cudny, W. (2012) Socio – Economic Changes in Lodz – Results of Twenty Years of System Transformation, *Geografický časopis – Geographical Journal*, 64(1), 3–27.
- Dziedziuchowicz, J. & Groeger, L. (2016). Nowa przestrzeń mieszkaniowa. Lofty i rezydencje w Łodzi. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8088-000-9>
- Firlej, K. A. & Leś, E. (2022). Rozwój przemysłów kreatywnych w Polsce. *Problems of Economics and Law*, 7(1), 37–51. <https://doi.org/10.55225/pel.414>
- Flatt, O. (1853). *Opis Miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*. Warszawa: Drukarnia Gazety Codziennej.
- Gronczewska, A. (2015). Łódź – miasto fabryk oraz tysiąca dymiących kominów. Co zostało? Dostęp dnia 2023.10.17 ze źródła: <https://dzienniklodzki.pl/lodz-miasto-fabryk-oraz-tysiaca-dymiaczych-kominow-co-zostalozdjecia/ar/7989834>
- Krakowiak, B. (2015). Museums of Łódź as an Element of Tourism Space and the Connection between Museums and the City's Tourism Image. *Turyzm / Tourism*, 25(2), 87–96. <https://doi.org/10.1515/tour-2015-0008>
- Krawczyk-Wasilewska, V. (2012). Wprowadzenie, czyli Łódź między starymi a nowymi laty. [w:] *Kultura jako czynnik rozwoju miasta na przykładzie Łodzi*. V. Krawczyk-Wasilewska, M. Kucner, E. Zimnica-Kuzioła, (red.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kulesza, M. (2013). Wielokulturowe dziedzictwo Łodzi a współczesny krajobraz miasta. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, 2, 11–46. <https://doi.org/10.18778/2300-0562.02.02>
- Liszewski, S. (1999). Ewolucja funkcji regionotwórczych Łodzi. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 1, 45.
- Masiarek, E. (2020). EC1 w Łodzi z perspektywy mieszkańców najbliższego otoczenia. *Space – Society – Economy*, 31, 83–103. <https://doi.org/10.18778/1733-3180.31.05>
- Mioou. (2020). Mioou: Home. Dostęp dnia 2024.02.29 ze źródła: <https://www.mioouesign.com/>
- Miśkowiec, M. (2016). Przemiany terenów poprzemysłowych w miejscach dziedzictwa przemysłu włókienniczego na przykładzie Manchesteru, Lyonu i Łodzi. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, 30(3), 199–212. <https://doi.org/10.24917/20801653.303.15>
- Moreno-Kamińska, N. (2020). Utracone, poszukiwane i odzyskane dziedzictwo kulturowe Łodzi przemysłowej na przykładzie Art_Inkubatora w Fabryce Sztuki. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, 20, 1–17. <https://doi.org/10.31261/SEIA.2020.20.02>
- Mysiala, R., & Wiktorska, J. (2020). Pomnik historii jako najwyższa forma ochrony dziedzictwa kulturowego: Przykład pomnika historii—Wielokulturowy krajobraz miasta przemysłowego Łodzi. *KWARTAŁ. Magazyn SKN SPATIUM*, 22, 22–30.
- Na marginesie. (2023). Portfolio. Dostęp dnia 2024.02.29 ze źródła: <https://namarginesie.xyz/>

- Nowakowska, A. & Walczak, B. (2017). Dziedzictwo przemysłowe jako kapitał terytorialny. Przykład Łodzi. *Gospodarka w Praktyce i Teorii*, 45(4), 45–56. <https://doi.org/10.18778/1429-3730.45.04>
- Puś, W. (1987). *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, Łódź: Muzeum Historii Miasta Łodzi.
- Wierucka, O. & Wierzbicka, A. (2023). Rola rewitalizacji w ochronie dziedzictwa przemysłowego na przykładzie inwestycji Fuzja Łódź. *KWARTAŁ. Magazyn SKN SPATIUM*, 26 (1), 31–39.
- Zachwyty. (b.d). O mnie – ah! Dostęp dnia 2024.02.29 ze źródła: <https://www.zachwyty.art/>
- Zysiak, A., Szymański, M., Kocemba-Żebrowska, J., Madejska, M., Kurkowska, E., Różycka-Stasiak, W. & Gruda, M. (2020). *Wielki przemysł, wielka cisza*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.